

CZESŁAW GIL OCD

EREKCJA LITEWSKIEJ PROWINCJI KARMELITÓW BOSYCH POD WEZWANIEM ŚW. KAZIMIERZA

U schyłku XVII w. karmelici bosci posiadali na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 15 klasztorów. Wszystkie, z wyjątkiem klasztoru w Grodnie, powstały w 1. poł. XVII w. Tylko 3 z nich, tj. w Wilnie, Głębokiem i Grodnie, znajdowały się na terenie W. Ks. Litewskiego. Wprawdzie jeszcze przed wysłaniem zakonników z Włoch do Polski istniał projekt założenia pierwszej placówki w Wilnie, ostatecznie jednak wybór padł na Kraków (1605). W latach następnych powstały klasztory: w Lublinie (1610), Lwowie (1613), drugi w Krakowie (1617), w Poznaniu (1618), Przemyślu (1620) — i dopiero po tych przyszła kolej na Wilno.

W prowincji polskiej, erygowanej w 1617 r., istniała wpływowa grupa zakonników, którzy byli przeciwni zakładaniu klasztorów poza granicami Korony. Twierdzili oni, że rozwój przestrzenny prowincji utrudni jej zarząd, a w przyszłości może spowodować narastanie tendencji separatystycznych. Na tym tle nie zdziwi fakt, że inicjatorem założenia klasztoru w Wilnie był Włoch o. Jan Maria od św. Józefa (Jan Centurione), prowincjał polski w latach 1620-1625¹. Pierwsi karmelici przybyli do Wilna w 1626 r.² Następny klasztor w diecezji wileńskiej powstał z fundacji wojewody mściławskiego Józefa Korsaka w miasteczku Głębokiem, na północnym wschodzie od Wilna³. W 1668 r. założono klasztor w Grodnie⁴. Wszystkie trzy wkrótce po założeniu otrzymały status przeoratu, czyli klasztoru w pełni uformowanego.

W pierwszym ćwierćwieczu XVIII w. powstały nowe placówki karmelitańskie w W. Ks. Litewskim. W 1701 r. definitorium generalne

¹ *Cronica Conventus Vilnensis* (Archiwum Prowincji Karmelitów Bosych (APKB) AKO rkps 1) s. 1.

² Tamże s. 6.

³ Archiwum Generale Carmelitarum Discalceatorum (AG) 93 i. Teczka zawiera materiały dotyczące klasztoru w Głębokiem.

⁴ *Acta Definitorii Generalis* (AG) vol. 6, 15; 93 f.

udzieliło pozwolenia na otwarcie drugiego klasztoru w Wilnie, na przedmieściu, za rzeką Wilią⁵. W 1724 r., na kapitule prowincjalnej w Przemyślu, wymieniono tę placówkę wśród klasztorów, które miały wejść w skład przyszłej prowincji litewskiej. Skądinąd wiadomo jednak, że w tym czasie istniały tylko teren i fundusze na tę fundację, która najpewniej została zrealizowana dopiero ok. 1731 r. W akcie kapituły generalnej z 1731 r. jako „nova fundatio” została przyłączona do wikariatu litewskiego, a w 1734 r., już jako rezydencja, weszła w skład prowincji litewskiej⁶.

Również w 1701 r. definitorium generalne zgodziło się na przyjęcie fundacji w Kownie⁷. Jej koszty pokrył Krzysztof Benedykt Szczyt, kasztelan smoleński. Katalog klasztorów z 1. poł. XVIII w. podaje jednak dopiero r. 1708 jako datę powstania tej rezydencji⁸. W latach 1725-1731 zostały przygotowane fundacje w Antoleptach (na północ od Wilna) oraz w Pińsku. Żadna z nich nie jest jednak wymieniona w akcie erekcyjnym prowincji litewskiej z 1734 r. Obie placówki zostały więc otwarte już przez prowincję litewską. W czasie sporu o klasztory karmelici Polacy będą oskarżali karmelitów Litwinów o „ukrycie” przed władzami naczelnymi zakonu wyżej wymienionych fundacji, aby tym łatwiej uzyskać klasztory w Koronie⁹. Z tego wynika, że przygotowania do otwarcia tych klasztorów były bardzo zaawansowane już przed 1734 r.

Wszystkie wymienione klasztory znajdowały się w diecezji wileńskiej, tylko rezydencja w Pińsku należała do diecezji łuckiej.

Jak wynika z tego, co powiedziano wyżej, w 1724 r. na obszarze Litwy istniały 3 przeoraty (w Wilnie, Głębokiem i Grodnie) i 2 rezydencje (w Wilnie i Kownie), w najbliższej zaś przyszłości istniała możliwość otwarcia dwóch nowych rezydencji (w Antoleptach i Pińsku).

Rozwój przestrzenny prowincji rozszerzał również jej bazę rekrutacyjną. W prowincji polskiej na nowicjów przeznaczono najpierw klasztor krakowski p.w. Niepokalanego Poczęcia NMP, a w 1629 r. otwarto drugi dom nowicjacki — w Wilnie — dla kandydatów z Litwy. Nowicjów w Wilnie istniał na pewno jeszcze w 1632 r., a może i przez kilka lat następnych¹⁰. W 1654 r. prowincja polski ponownie otrzymał pozwolenie na otwarcie nowicjatu w Wilnie¹¹. Zamiaru tego, z powodu

⁵ Tamże vol. 9 s. 281.

⁶ *Summarium* [...] (AG 93 f) s. 1 n.; *Acta Capitulum Generalium* (AG) vol. 4 k. 121r-v, 130r.

⁷ *Acta Def. Gen.* vol. 9 s. 281.

⁸ AG 91 a; *Summarium* s. 1 n.

⁹ AG 93 a.

¹⁰ *Cronica Conv. Viln.* s. 22, 27.

¹¹ *Acta Def. Gen.* vol. 4 s. 392.

wojen, które przez kilka następnych lat dezorganizowały również życie zakonne w Rzeczypospolitej, zapewne wówczas nie zrealizowano. Nowicjat w Wilnie istniał również w latach 1688-1692 oraz przed r. 1727, kiedy to został przeniesiony do klasztoru w Głębokiem¹². W latach 1679-1697 165 nowicjuszów (chorystów i konwersów) złożyło w prowincji polskiej śluby zakonne. Spośród nich 23 (tj. 14%) pochodziło z Litwy (18 z diecezji wileńskiej, a 5 z diecezji żmudzkiej). W latach następnych proporcje układały się podobnie, a niekiedy nawet korzystniej dla Litwy. I tak w 1730 r. na 15 profesów aż 5 pochodziło z diecezji wileńskiej¹³. Istniała więc uzasadniona nadzieja, że i w przyszłości będzie można liczyć na powołania miejscowe¹⁴.

Pod koniec XVII w. prowincja polska należała w kongregacji włoskiej karmelitów bosych do prowincji o średniej liczbie zakonników. W 1689 r. liczyła 226 zakonników (7 miejsce wśród 18 prowincji), w 1698 — 234 (5 miejsce), w 1701 — 253 (4 miejsce). W latach następnych liczba zakonników w prowincji polskiej gwałtownie spada. Przyczyną była wojna północna i towarzyszące jej epidemie. I tak w 1710 r. prowincja liczyła już tylko 165 zakonników (w poprzednim trzyleciu zmarło 54, podczas gdy zazwyczaj, przy znacznie wyższej liczbie, w ciągu 3 lat umierało ok. 20 zakonników), w 1716 — 171, w 1722 ponownie przekroczyła liczbę 200, aby w 1728 osiągnąć 246, a w 1731 — 267. Jak z tego zestawienia wynika, prowincja bardzo szybko odrobiła straty biologiczne z lat wojny północnej. W 1731 r. zajmowała ponownie wysoką, bo szóstą lokatę w kongregacji włoskiej, która w tymże roku liczyła 4193 zakonników w 19 prowincjach. Prowincja polska stanowiła więc ponad 6% stanu osobowego kongregacji włoskiej¹⁵.

Po tych wstępnych omówieniach przejdźmy do samego faktu podziału prowincji polskiej i wydzielenia z niej prowincji św. Kazimierza. Pierwsza wiadomość na ten temat pochodzi z 1722 r., kiedy to na kapitule generalnej obradującej w Rzymie zwrócono uwagę na potrzebę podziału zbyt dużych prowincji, zaliczając do nich również prowincję polską¹⁶. Myśl tę podjęła kapituła prowincji polskiej, otwarta w kla-

¹² *Liber professorum* (APKB AKNP rkps 6) s. 34 n., 95.

¹³ *Catalogus secundus Carm. Discal. ab a. 1730* (AG 152) k. 34 r.

¹⁴ Tamże k. 281r-294r. W latach 1730-1761 w prowincji litewskiej na 134 profesów chorystów 76 (58%) pochodziło z diecezji wileńskiej, 21 (15,6%) z poznańskiej, 4 ze żmudzkiej, 7 z płockiej, 5 z łuckiej, 4 z warmińskiej, 2 z gnieźnieńskiej, 4 z krakowskiej, 3 z Czech oraz 8 z innych diecezji polskich. A więc zaledwie 15 pochodziło z obszaru nie należącego do prowincji litewskiej. Podobne proporcje były zachowane w wypadku braci donatów.

¹⁵ Wszystkie dane pochodzą z cytowanych już Akt Kapituł Generalnych: vol. 3 k. 9r, 55r, 67v; vol. 4 k. 25v, 54v, 82r, 97v, 108v, 122r.

¹⁶ *Memoriale* [...] (AG 93 f) s. 1.

sztorze przemyskim 5 V 1724 r. Dyskusję nad podziałem rozpoczęto 10 V w czasie omawiania bieżących potrzeb prowincji, zwłaszcza odnośnie do obserwy zakonnej. W tymże dniu przedłożono gremialnym pod głosowanie ogólną propozycję w sprawie podziału prowincji. Została ona przyjęta 17 głosami na 25 głosujących. Aby dać gremialnym czas do zastanowienia się i przemyślenia problemu, szczegółowa dyskusja została odłożona do 12 V. Zwolennicy podziału założyli z góry, że obszar nowej prowincji będzie obejmował terytorium W. Ks. Litewskiego. Stąd w skład prowincji litewskiej miały wejść: przeorat wileński p.w. św. Teresy wraz z nową fundacją na przedmieściu tegoż miasta oraz klasztorem karmelitanek bosych, przeorat w Głębokiem p.w. Wniebozięcia NMP, przeorat w Grodnie p.w. Św. Krzyża oraz rezydencja w Kownie. Patronem prowincji został św. Kazimierz. Należec do niej mieli zakonnicy urodzeni w W. Ks. Litewskim oraz ci, którzy odbyli nowicjat i złożyli profesję w klasztorach litewskich („[...] qui sunt aut natione aut Professione seu Novitiatu Lithuani”). Propozycja szczegółowa została przyjęta takim samym stosunkiem głosów jak pierwsza¹⁷.

Akt kapitulny jako istotny powód podziału prowincji podaje ogromne odległości między klasztorami, które utrudniały przełożonym przeprowadzanie wizytacji kanonicznych, przenoszenie zakonników z klasztoru do klasztoru, przyjmowanie do nowicjatu oraz organizację studiów. Każdy prowincjał był obowiązany dwukrotnie w ciągu trzechlecia wizytować wszystkie klasztory. *Itinerarium* wizytatora z 1635 r. podaje, że na przebycie drogi z Lublina do Wilna potrzeba 9-10 dni, z Krakowa do Poznania 7-8 dni, z Wiśnicza do Przemysła 4-5 dni, tyleż samo ze Lwowa do Kamieńca Podolskiego¹⁸. Wizytatorowi z reguły musiał towarzyszyć drugi wóz z prowiantem na drogę. Nic więc dziwnego, że wizytacje pociągały za sobą duże koszty, niezbyt chętnie pokrywane przez klasztory. Prowincjał zaś, czy też wizytator generalny, więcej czasu zużywał na podróże niż na samą wizytację. Stąd też miał rację o. Antoni od Narodzenia NMP, socjusz na kapitułę generalną w 1725 r., kiedy pisał, że prowincjał jest przełożonym „magis aurigorum et equorum, non Religiosorum”¹⁹.

Kapituła prowincjalna nie była władzą kompetentną do przeprowadzenia podziału prowincji. Konstytucje zastrzegały to kapitułom generalnym²⁰. Najbliższa kapituła generalna obradowała w Placencji w 1725 r. od 20 do 28 IV. Prowincję polską reprezentowali na niej dwaj

¹⁷ Notarialny odpis aktu podziału znajduje się w AG 93 a.

¹⁸ Tamże 91 a.

¹⁹ Tamże 93 a.

²⁰ *Constitutiones Fratrum Discalceatorum, Parisiis 1638* p. 3 cap. XIV § 1-2.

socjusze: o. Antoni od Narodzenia NMP (Krzysztof Krakiew) oraz o. Gaudenty od Ducha Św. (Stanisław Zacherla), natomiast nie był obecny Prowincjał o. Bernard od NMP (Jan Pruszkowski). Propozycję kapituły prowincjalnej w sprawie podziału prowincji polskiej przedstawił 26 IV o. Antoni, jako pierwszy socjusz prowincji. Kapituła nie mogąc dokładnie rozeznąć się w sytuacji, dokonała uniku i przekazała swoje kompetencje definitorium generalnemu²¹. Definitorium generalne 19 VI t.r. uznało, że podział prowincji polskiej byłby przedwczesny, i odroczyło go na czas nieograniczony²².

Na decyzję kapituły generalnej oraz definitorium generalnego wpłynęły racje przedstawione w listach o. Paulina od Trójcy Św. (Albert Rogowski), przeora warszawskiego, o. Marcjalisa od św. Józefa (Gabriel Mackiewicz), lektora, oraz o. Tyburcjusza od Wniebowstąpienia Pańskiego (Mateusz Jakubowicz). Byli oni zdania, że nie można erygować prowincji wyłącznie z klasztorów położonych w W. Ks. Litewskim. Tylko dwa z nich bowiem, tj. wileński i głębocki, mają w pełni zabezpieczony byt materialny. Konwent w Grodnie znajduje się w ruinie, rezydencja w Kownie jest zbyt obciążona, druga zaś fundacja w Wilnie jest dopiero w stadium projektów. Prowincja taka nie posiadałaby odpowiedniej liczby zakonników, nie miałaby klasztorów odpowiednich na domy studiów, byłaby więc organizmem kalekim. Dlatego żądali, aby przyznano jej również klasztory w Warszawie, Lublinie i Poznaniu. Dla prowincji polskiej były to żądania nie do przyjęcia. Stąd nic dziwnego, że w jej imieniu o. Antoni wyraził sprzeciw wobec kapituły. Bez wymienionych klasztorów z kolei prowincji polskiej byłoby trudno normalnie funkcjonować. Polacy byli gotowi odstąpić Litwinom klasztor w Berdyczowie, założony — jak się wyraził o. Antoni — przez „nacjonalistę litewskiego” (Janusza Tyszkiewicza)²³.

Sprawa podziału prowincji polskiej ucichła na 6 lat. Nie było o niej mowy na kapitule generalnej w 1728 r. Ponownie została podjęta przez kapitułę generalną obradującą w Rzymie, w klasztorze S. Maria de Scala, w dniach 13-21 IV 1731 r. I tym razem prowincję polską reprezentowali tylko dwaj socjusze: o. Mateusz od św. Eufrozyny (Antoni Oporowski) oraz o. Grzegorz od Ofiarowania (Stanisław Antoni Toroszowicz). Prowincjał, o. Maurycy od Matki Bożej Gromnicznej (Marcin Łukaszewicz), z powodu choroby nie mógł przyjechać do Rzymu. Do zajęcia się podziałem prowincji polskiej skłoniły kapitułę liczne listy z Polski. Sprawę omawiano na sesji 10 w dniu 18 IV. Najpierw ponow-

²¹ *Acta Cap. Gen.* vol. 4 k. 97r.

²² *Acta Def. Gen.* vol. 12 k. 75r.

²³ AG 93 a.

nie odczytano akt kapituły prowincjalnej z 1724 r. Po dyskusji postanowiono, zgodnie z treścią wspomnianego aktu, odłączyć od prowincji polskiej klasztory litewskie i utworzyć z nich wikariat prowincjalny²⁴. Dla porządku zaznaczono, że aktualni przełożeni nie mają prawa do końca trzechlecia, tj. do wiosny 1733 r., zmieniać swojej przynależności prowincjalnej²⁵. Dotyczyło to m. in. aktualnego prowincjała polskiego, o. Maurycego od. M. B. Gromnicznej, który pochodził z Litwy i miał prawo przejść do wikariatu litewskiego. Propozycja została przyjęta prawie jednomyślnie. Tylko dwóch gremialnych głosowało przeciw niej. Pierwszym wikariuszem litewskim został mianowany o. Marcjalis od św. Józefa²⁶.

Utworzenie wikariatu prowincjalnego z klasztorów litewskich nie wzbudziło entuzjazmu wśród karmelitów Litwinów. Pragnęli oni utworzenia pełnoprawnej prowincji, a na Litwie istniały tylko 3 przeoraty. Prawo zaś zakonne wymagało, aby nowa prowincja składała się przynajmniej z 4 przeoratów. Dlatego wznowili zabiegi o przyłączenie do wikariatu kilku konwentów polskich. Równocześnie szły do Rzymu listy z Polski protestujące przeciw tym zamiarom. Definitorium generalnie odrzuciło (18 XI 1731) prośby Litwinów jako sprzeczne z wolą kapituły generalnej. Radzono im, aby postarali się jak najszybciej podnieść rezydencję kowieńską do godności przeoratu, co umożliwiłoby erekcję prowincji litewskiej²⁷.

Aktem z 13 III 1732 r. definitorium generalne ustaliło granice prowincji polskiej i wikariatu litewskiego. Zgodnie z decyzją kapituły generalnej pokrywały się one z granicami Korony i W. Ks. Litewskiego²⁸.

Ponieważ konstytucje zakonne nie ustalały dokładnie problemów prawnych związanych z zarządem wikariatu prowincjalnego, definitorium generalne opracowało specjalną instrukcję, która uzupełniała postanowienia konstytucji. Wikariusza mianował przełożony generalny. Posiadał on taką samą władzę, jak prowincjał w swojej prowincji. W sprawach wymagających zgody definitorium prowincjalnego miał zwracać się do generała. Wikariat prowincjalny miał prawo wysyłania swojego delegata (prokuratora) na kapitułę generalną. Wybierano go na kongresie, który zbierał się w tym samym czasie, co kapituły prowincjalne. Na tymże kongresie należało wybrać również jego zastępcę, czyli substytutę. Kongres składał się z przeorów i socjuszów wybieranych przez przeoraty. Kongresowi przewodniczył wikariusz prowincjal-

²⁴ Por. *Constitutiones*.

²⁵ *Acta Cap. Gen.* vol. 4 k. 121r-v.

²⁶ *Historia conventualis* (APKB AKP rkps 1) s. 222.

²⁷ *Acta Def. Gen.* vol. 12 k. 220r-222v; *Liber epistolarum* (AG 48 b) vol. 3 s. 62.

²⁸ *Acta Def. Gen.* vol. 12 k. 225v.

ny, który nie miał jednak głosu czynnego, jeśli nie był przeorem. Po kongresie w przeoratach wybierano przełożonych spośród wszystkich zakonników wikariatu. Zakonnik wybrany przeorem równocześnie w kilku konwentach miał prawo decyzji, gdzie będzie przełożonym. Magistra nowicjuszków oraz lektorów mianował generał spośród kandydatów przedstawionych przez wikariusza. W razie śmierci wikariusza, wikariatem rządził przeor najstarszego klasztoru²⁹.

W kwietniu 1733 r. zebrała się kapituła prowincji polskiej w Wiśniczu. Pod wpływem prośb karmelitów z Litwy oraz pod naciskiem definitorium generalnego zgodzono się wypożyczyć wikariatowi litewskiemu na 6 lat klasztor poznański. W zamian za to wikariat rezygnował z wszelkich pretensji do klasztorów polskich, równocześnie zapewniając, że po 6 latach zwróci wspomniany klasztor z całym wyposażeniem według inwentarza. Akt nosi datę 26 IV 1733 r. Objęcie klasztoru przez Litwinów miało się odbyć ok. 14 IX. Za aktem głosowało 24 z 27 gremialnych. Celem tej transakcji było umożliwienie przekształcenia wikariatu litewskiego w prowincję. 10 VI t.r. definitorium generalne zawiesiło tę ugodę. Kapituła prowincjalna nie wzięła bowiem pod uwagę reakcji fundatorów i dobrodziejów klasztoru. Ponieważ ci odnieśli się do projektowanej ugody niechętnie, definitorium generalne, nie chcąc pozbawiać klasztoru materialnych podstaw bytu, ugody nie zatwierdziło³⁰.

Ostatecznego rozstrzygnięcia sprawy erekcji prowincji litewskiej oczekiwano od kapituły generalnej, obradującej w Rzymie, w klasztorze S. Maria de Scala, w dniach 14-22 V 1734 r. Prowincję polską reprezentował na niej tylko o. Idzi od Krzyża (Michał Orliński), wikariat zaś litewski — o. Aleksander od św. Józefa (Zygmunt Kazimierz Jodko). Już przed kapitułą dochodziły do Rzymu wieści o opłakanym stanie klasztorów litewskich. Jakaś decyzja była więc konieczna³¹. Po zbadaniu sprawy przez specjalną komisję, złożoną z 4 prowincjałów, kapituła 18 V erygowała prowincję litewską p.w. św. Kazimierza z klasztorów położonych w W. Ks. Litewskim (wyżej już wyliczonych), dołączając do nich klasztory: św. Józefa w Poznaniu, Wniebowzięcia NMP w Warszawie oraz klasztory karmelitanek bosych w tychże miastach. Decyzja została przyjęta jednogłośnie. Następnego dnia postanowiono, aby wyboru prowincjała i definitorium prowincjalnych dokonało definitorium generalne, inne zaś urzędy miało obsadzić definitorium pro-

²⁹ Tamże vol. 13 s. 5-7, 76.

³⁰ *Liber epistolarum* vol. 3 s. 78.

³¹ *Acta Def. Gen.* vol. 13 s. 59.

wincjalne³². 7 VI 1734 r. akt kapitulny został zatwierdzony przez brewe apostolskie pap. Klemensa XII³³.

Decyzja kapituły generalnej, niewątpliwie korzystna dla prowincji litewskiej, stała się przyczyną długotrwałego konfliktu między obu prowincjami na ziemiach Rzeczypospolitej. Prowincja polska nie pogodziła się bowiem z faktem dokonanim. Tylko nieznamość stosunków w Rzeczypospolitej, a także geografii, mogła podyktować takie rozwiązanie.

24 V 1734 r. definitorium generalne opracowało instrukcję w sprawie realizacji podziału prowincji polskiej. Zgodnie z nią wszyscy zakonnicy urodzeni w W. Ks. Litewskim oraz w województwach poznańskim i mazowieckim, a także profesii klasztorów litewskich przebywający w klasztorach polskich mieli w ciągu miesiąca przejść do prowincji litewskiej. Podobnie postąpić mieli Polacy mieszkający w klasztorach litewskich. Jeśliby któryś z Polaków pragnął przejść do prowincji litewskiej lub któryś z Litwinów do prowincji polskiej, ma podjąć decyzję również w ciągu miesiąca, musi jednak na to uzyskać zgodę generała zakonu. Wszystkie książki i rękopisy prawnie należące do jednej z prowincji, a będące w posiadaniu drugiej mają być zwrócone właścicielowi³⁴.

Jak już wspomniano, w prowincji polskiej nie pogodzono się z utratą dwóch, tak ważnych klasztorów. Przejęcie ich przez prowincję litewską odbyło się w atmosferze podniecenia i gwałtu³⁵. W 1737 r., w wyniku zabiegów strony polskiej, kapituła generalna zwróciła prowincji polskiej klasztor warszawski, za który przyznano prowincji litewskiej klasztor w Lublinie³⁶. Fakt ten nieco uspokoił sytuację. Tendencje rewindykacyjne w prowincji polskiej nigdy jednak nie wygasły. Ostatecznie kapituła generalna z 1761 r. przywróciła prowincji polskiej oba klasztory³⁷. W ten sposób prowincja litewska została ograniczona do obszaru W. Ks. Litewskiego, jak to projektowała kapituła prowincji polskiej z 1724 r.

³² Tamże vol. 4 k. 138v-139r.

³³ *Summarium* s. 2-5.

³⁴ *Acta Def. Gen.* vol. 13 — wklejka między s. 80 i 81.

³⁵ *Historia conv.* (APKB AKP rkps 1) s. 224 n.; *Liber epistolarum* (AG 48 b) vol. 3 s. 88 nn.; AG 92 n. (protesty obu stron i opisy wydarzeń).

³⁶ *Acta Cap. Gen.* vol. 5 k. 6v.

³⁷ Tamże k. 37r-v.

